Eén voor allen, allen voor één?

De global civil society en de oorlog in Bosnië

Arthur ten Cate

Toen de oorlog in Bosnië drie jaar oud was, besloten de grote westerse mogendheden te interveniëren. Voorafgaand aan dat besluit was lang gedebatteerd over de zin en onzin van een dergelijk ingrijpen. Vooral in de media. En het beperkte zich niet tot nationale debatten. De discussies, van oudsher georganiseerd op nationaal niveau, waren grensoverschrijdend en lijken een aanwijzing dat er sprake is van een steeds kleinere wereld, ofwel een global society. In onderstaand artikel onderzoekt historicus Arthur ten Cate of het debat rond de Bosnische oorlog inderdaad een voorbeeld is van de mondialisering van de westerse maatschappij. Hij toetst daarmee de theorie van de Brit Martin Shaw, die het gedrag van het internationale statensysteem in de jaren negentig, in het bijzonder van de grote mogendheden in Bosnië en Kosovo, verklaart als het onvermijdelijke gevolg van het ontstaan van een mondiale maatschappij.

Op 30 augustus 1995 begonnen gevechtsvliegtuigen van de Noord Atlantische Verdrags Organisatie (Nato) met hun bombardementen op Servische militaire stellingen in de voormalige Joegoslavische republiek Bosnië-Herzegovina. Zestig straaljagers, afkomstig van bases in Italië en van het Amerikaanse vliegdekschip Theodore Roosevelt in de Adriatische Zee, vernietigden in vijf aanvalsgolven kazernes, munitiefabrieken, opslagplaatsen en commandocentra rond verschillende Bosnische steden. Deze omvangrijkste militaire actie uit de geschiedenis van het Atlantisch bondgenootschap was de reactie op een Bosnisch-Servische beschieting van Sarajevo, waarbij twee dagen eerder 37 mensen om het leven waren gekomen.¹

De aanvallen waren het begin van een systematische luchtcampagne van ongeveer twee weken. Tegelijk met de bombardementen beschoot de artillerie van de Rapid Reaction Force van de Verenigde Naties het Servische geschut rond Sarajevo. Begin september werden zelfs kruisraketten ingezet tegen de luchtverdediging rond Banja Luka. De interventie van de Nato, gecombineerd met overwinningen van de Kroaten en Bosnische regeringstroepen op het slagveld in augustus, dwongen de Serven naar de onderhandelingsstafel. In december 1995 resulteerde dit in het vredesverdrag van Dayton.

Na drie jaar Bosnische oorlog besloten de grote mogendheden de harde lijn te gaan volgen op de Balkan. Er was voorafgaand aan deze militaire actie lang gedebatteerd over de zin en onzin van een dergelijk ingrijpen. Vooral in de media, bij uitstek de podia voor zo'n maatschappelijk debat, hadden voor- en tegenstanders van interventie van zich laten horen. Maar met de bombardementen van augustus en september 1995 was de discussie ingehaald door de feiten.

Waarom besloot het Westen pas in de zomer van 1995 tot interventie? Tot dan toe hadden de regeringen die mogelijkheid immers standvastig afgewezen. In de ogen van westerse leiders was de Balkan sinds het einde van de Koude Oorlog niet langer van strategisch belang. En andere, 'nationale' belangen ontbraken. Om die twee redenen zag de internationale gemeenschap geen grond om in te grijpen. Tot slot speelde ook het optimisme dat sinds 1989 in de westerse wereld heerste – er was in de Nieuwe Wereldorde geen plaats voor troebelen – een grote rol.¹

Dat er in augustus 1995 uiteindelijk toch door de Navo is geïntervenieerd in de strijd op de Balkan, lijkt een gevolg te zijn van internationale veranderingen die zich sinds het einde van de Koude Oorlog voltrokken. Westerse media en maatschappijen hebben in die veranderingen een belangrijke rol gespeeld. Ze verruimden hun blikveld naar mondiale gebeurtenissen. Het was mede door de civiele pressie dat de Navo-lidstaten in 1995 overgingen tot handelen. Internationaal beleid in de wel als chaotisch omschreven jaren negentig werd daarnaast bepaald door de nadruk die werd gelegd op een internationale rechtsorde en de universele rechten van de mens. De oorlog in Kosovo maakt dat nog wel het meest duidelijk. Aan de hand van de 'humanitaire interventie' ter wille van de Kosovo-Albanen, formuleerde de Britse premier Tony Blair zelfs een doctrine, die tien of twintig jaar geleden ondenkbaar zou zijn geweest. Hij schetste een beeld van een internationale gemeenschap waarin 'wij ons niet langer kunnen afwenden van conflicten en schendingen van de mensenrechten elders, omdat dan ook onze eigen veiligheid op het spel staat.'

Een van de wetenschappers die een verklaringsmodel heeft ontwikkeld om deze veranderde wereld – vooral met betrekking tot internationale betrekkingen na het einde van de Koude Oorlog – te duiden, is de Britse hoogleraar Martin Shaw van de Universiteit van Sussex. Door theorieën over mondialisering te combineren met de ideeën van de linkse Italiaanse filosoof Antonio Gramsci (1891-1937), verklaart hij het gedrag van het internationale statensysteem in de jaren negentig, in het bijzonder van de grote mogendheden in Bosnië en Kosovo, als het onvermijdelijke gevolg van het ontstaan van een mondiale maatschappij (*global society*). De Bosnische interventiediscussie is daarin als een maatschappelijk debat op wereldschaal. Volgens het model van Shaw paste de Bosnische oorlog, met

WIJ ZIJN RAZEND

Bosnië, juni '93. 14 maanden etnische zuiveringen: 140.000 mensen vermoord, 30.000 vrouwen verkracht, 1,4 miljoen vluchtelingen. Via deze briefkaart wil ik laten weten dat ik verbijsterd ben over de onwil van de internationale gemeenschap om hier een eind aan te maken.

Voorkant en tekst
van een briefkaart
die met een actie
in juni 1993 in
Nederland werd
verspreid

de grootste VN-vredesoperatie ooit en de zeer vasthoudende media-aandacht, in de 'categorie wereldcrises'. Die oorlog voldoet aan het criterium, aldus Shaw, dat er sprake is van een wereldwijd inzicht dat er op grote schaal mensenrechten en andere internationaal aanvaarde normen werden geschonden. En dat was een reden die voor de internationale realpolitik tot dan toe onbetekenend was. Een centrale rol in dit proces is weggelegd voor de media, die elke ontvanger van hun boodschap kennis lieten nemen van het leed, de schendingen van de mensenrechten en de minachting voor westerse, universeel geachte principes. Het conflict in het voormalige Joegoslavië voldeed daarmee aan Shaws definitie van de 'nieuwe' oorlogen van de jaren negentig: niet een nationaal belang motiveert het optreden, maar de publieke betrokkenheid bij het leed. Beeldvorming, niet een gewichtig belang, was in Bosnië de drijfveer voor interventie.³ Westerse maatschappelijke groeperingen vonden het van zo groot belang dat het geweld in Bosnië eindigde, dat zij hun eigen regeringen voor dat geweld verantwoordelijk stelden. Zij representeerden daarmee als het ware de belangen van de oorlogsslachtoffers. Hoewel geografisch en cultureel ver van hun bed, waren de Bosniërs psychologisch dichtbij.

Vertaald naar Shaws theorie is de Bosnische oorlog een voorbeeld van de mondialisering van de westerse maatschappij (*civil society*). Wat van

oudsher was georganiseerd op nationaal niveau als de spreekwoordelijke andere medaillekant van de natie-staat, lijkt zich te hebben uitgebreid naar mondiaal niveau. In onderstaand artikel staat dit fenomeen centraal, waarbij ik de vraag zal beantwoorden of het Bosnische interventiedebat inderdaad een bewijs is voor het ontstaan van een *global civil society*. Daartoe zal ik allereerst de theoretische achtergrond uitdiepen: wat is een global society, wat een civil society? Kan de Bosnische oorlog een bewijs zijn van hun bestaan? Vervolgens volgt een samenvatting van mijn onderzoek naar het Bosnische interventiedebat: welke maatschappelijke groepen in het Westen – vooral Nederland – kwamen op voor de slachtoffers van de Bosnische oorlog en met welke argumenten?⁴ In de conclusie zullen theorie en praktijk worden gecombineerd om de slotvraag te beantwoorden: zijn er tekenen die duiden op het ontstaan van een global civil society? Ofwel: hoe sterk is Shaws theorie?

Global civil society

Om het ingewikkelde systeem van staten, internationale organisaties, non-gouvernementele organisaties, media, multinationals, maatschappelijke groepen en individuen in de internationale politiek te kunnen begrijpen, moeten ze worden gezien als onderdeel van een maatschappij op wereldschaal. Aldus stelt Martin Shaw in navolging van de *global politics*-stroming binnen de leer van de internationale betrekkingen. De veranderingen die in het systeem worden teweeggebracht door het mondiale proces dat mondialisering heet, kunnen in zijn benadering het beste worden begrepen vanuit een sociologisch perspectief.⁵

De groeiende interacties op politiek, economisch, sociaal, cultureel en ideologisch gebied – samengevat onder de noemer mondialisering – vormen een systeem dat kan worden gekenschetst als een maatschappij. De sterkst ontwikkelde pilaar van deze global society is de wereldeconomie, terwijl de kern wordt gevormd door het politieke systeem van staten en hun internationale organisaties, met zijn eigen regels, waarden en normen (volkenrecht). De drie-eenheid wordt geïmplementeerd door een sociaal-cultureel netwerk: de global civil society, het equivalent op wereldniveau van de voorheen nationaal georganiseerde civiele maatschappij.

Het concept civil society stamt uit de dagen van de Schotse Verlichting, als theoretisch raamwerk om de dynamiek van een politiek actieve (bourgeois-)maatschappij te verklaren, en werd toegepast door onder anderen Ferguson, De Tocqueville en Hegel.⁶ Shaw gebruikte echter de definitie van de twintigste-eeuwse theoreticus Antonio Gramsci. Deze Italiaanse communist zag civil society als het deel van de maatschappij dat

niet gebonden was aan staat of economie, en dat buiten de private sfeer was gelegen. Het bestond in Gramsci's ogen uit de personen en instituten die 'de specifieke rol hebben om groepen in een maatschappij te vertegenwoordigen'.⁷ Het is het publieke domein van politieke, culturele en sociale uitingen waar maatschappelijke groepen hun relatie tegenover de staat definiëren en waar zich in een democratie de basis van het burgerschap bevindt.⁸

Op mondiaal niveau is deze derde kant van het mondialiseringsproces weliswaar het minst ver ontwikkeld, maar een civiele component van de global village is niettemin aanwezig, aldus Shaw. Zo zijn er bijvoorbeeld non-gouvernementele organisaties – Greenpeace voor milieuvraagstukken, Artsen zonder Grenzen voor humanitaire nood, Amnesty International voor de universele rechten van de mens –, bestaan er wereldwijde communicatienetwerken (internet, GSM), organiseren 'oude', nationale instituten zich mondiaal en ontstaan er wereldwijd aanvaarde waarden en normen over vrijheden en mensenrechten: een mondiale politiek-filosofische consensus rond het idee 'democratie'. Juist omdat deze manifestaties van een embryonale global civil society zo zwaar bevochten zijn in oorlogsgebieden en in staten met dictatoriale regimes, ligt daar hun bestaansrecht, aldus Shaw. De erkenning dat milieuvraagstukken grenzen overstijgen, dodelijke ziektes als aids geen onderscheid maken tussen nationaliteiten en bepaalde rechten en vrijheden voor allen gelden, uit zich volgens de Britse hoogleraar in mondiale crises in Bosnië, Somalië, Rwanda, Koerdistan en recent Kosovo. Waar vroeger bepaalde belangen, waarden en normen werden vertegenwoordigd door individuen en groepen die de nationale staat (of staatsorganen) verantwoordelijk maakten voor de uitvoering ervan – veiligheid, sociale voorzieningen, gezondheidszorg, onderwijs enzovoort – zijn er in deze tijd van de global village individuen en groepen die de grote mogendheden en internationale organisaties als de VN verantwoordelijk houden voor de schending van universele principes. Tijdens de Bosnische oorlog en de andere genoemde crises leidde dit daarom tot de roep om 'iets te doen'. In de woorden van Shaw:

'It is our common experience of fundamental disturbances, and the need to shape common responses, which is helping to bring global society into being, [...] not merely because of their widespread harmful effects to human beings – poverty, and unemployment, pollution and drought, dispossession and genocide. They are important too because it is through such crises that we can increasingly identify global society.'⁹

De media staan als meest mondiaal gericht maatschappelijk instituut in dit proces centraal. De berichtgeving door journalisten en de discussies

over hoe 'we' zouden moeten reageren, slaan de brug die verre conflicten als in Bosnië psychologisch nabij brengen. Meer dan ooit hebben de media een bemiddelende rol tussen staten en internationale organisaties enerzijds en de global civil society anderzijds. Beeld- en meningsvorming door en in de media zijn invloedrijke factoren geworden bij het maken van buitenlands beleid in westerse staten. 'Of we het nu leuk vinden of niet, televisiebeelden dwingen beleidsmakers voor buitenlandse zaken om één van de huidige 25 crises in de wereld meer prioriteit te geven dan de andere', zei de Britse oud-minister van buitenlandse zaken Douglas Hurd over deze mediamacht.¹⁰ Het toenemend falen van traditionele maatschappelijke vertegenwoordigers als politieke partijen en kerken versterkt deze positie van de media des te meer.¹¹ Daarom is de Bosnische oorlog, in het bijzonder het Bosnische interventiedebat, de lakmoesproef voor een global civil society. Manifesteerde zich in deze internationaal-maatschappelijke discussie een grensoverstijgend publiek domein? Vertegenwoordigden individuen, groepen of instituten in het Westen de belangen van de Bosnische burgerbevolking uit humanitair-principiële overwegingen, en zo ja, hoe dan? Kwam men op voor de vertrapte rechten van mondiale medeburgers?

Het Bosnische interventiedebat: de voorstanders

Het interventiedebat begon in het merendeel van de Nederlandse dagbladen in mei 1992, zo'n vijf à zes weken na het uitbreken van de Bosnische oorlog.¹² Meestal werd de openingszet gedaan op de opiniepagina (als de krant die tenminste had: *De Telegraaf* bijvoorbeeld ontbeert zo'n rubriek) en de commentaren volgden vanzelf. Alleen *Trouw* en het *Nederlands Dagblad* weken van dit patroon af door al eind april 1992 ruimte te maken voor respectievelijk een verontwaardigde oproep aan de internationale gemeenschap om in te grijpen en een waarschuwing om die brandhaard als vanzelf te laten uitdoven.¹³

De roep in de kranten om 'iets te doen' was bij vlaggen een sterke. Al in de eerste fase van de oorlog, toen de feitelijke situatie nog onduidelijk was en de gebeurtenissen voor het grootste deel verborgen bleven voor het oog van de wereld, roerden zich vooral de voorstanders van interventie. Het vroege stadium van het conflict was volgens hen het moment bij uitstek om een bloedbad in de kiem te smoren. Europarlementariër Arie Oostlander deed op 11 mei 1992 in *NRC Handelsblad* een oproep om het geweld in Bosnië met militaire middelen te stoppen. Zijn voornaamste argument: de Servische agressie was een eigentijdse variant van het nazisme. West-Europa moest op de bres voor de democratie en de mensen-

DE WIJKAGENT:

Tekening van
cartoonist Tom
Janssen

Bron: Tom Janssen,
Amsterdam

rechten. Oostlander zette in zijn artikel op een rij welke extreme kenmerken op de Servische nationalist Radovan Karadzic en zijn partij van toepassing waren. Daarna vroeg hij zich retorisch af: 'Zou dat niet een variant van het nationaal-socialisme zijn?' Om vervolgens tot de conclusie te komen dat er weinig verschil te bespeuren was. Verwijzend naar de vooravond van de Tweede Wereldoorlog schreef hij: 'Wie meent dat eerst een compromis met de nationaal-socialisten bereikt moet worden, is vergeten dat diplomaten met paraplu's bij dat soort mensen geen indruk maken.'¹⁴

'Drieëneenhalf jaar geleden nog maar werd de val van de Muur gezien als de overwinning van de liberale, pluriforme samenleving, waar vrijheid en non-discriminatie hoog in het vaandel staan', schreven *Trouw*-redacteurs Nicole Lucas en Johan ten Hove in een achtergrondartikel over de prijs van non-interventie. Het Westen, aldus het duo, verloochende twee waarden van zijn eigen cultuur omdat het zich dreigde neer te leggen 'bij enerzijds de consequenties van etnische zuiveringen en anderzijds bij de dictatoriale, ja haast fascistische staattjes die daarbij ontstaan. Kortom, de wereld dreigt te vervallen tot een anarchie van elkaar bestrijdende volken, die "bloed en bodem" tot de bepalende factor van het menselijk denken en

handelen hebben verheven.”¹⁵ Lucas en Ten Hove kregen bijval van Iede de Vries, die op de opiniepagina schreef: ‘Veel Trouwlezers zullen zich kunnen indenken wat er zou zijn gebeurd als in 1943 de Amerikanen, Britten, Canadezen en anderen [...] twijfels zouden hebben gehad en daar naar zouden hebben gehandeld.’ Wie met de armen over elkaar bleef toekijken, maakte ook een keuze. Moet ik, zo vroeg De Vries zich af, ‘mij op die manier alleen maar meer medeschuldig maken?’ Hij vond van niet. Desnoods, meende hij, ‘moeten Nederlandse burgers die keuze zelf [...] maken. Dan moet de Nederlandse bevolking zelf maar via een financiële campagne voor de wapens zorgen waarmee de Bosniërs zich kunnen verdedigen.’¹⁶

De journalist Willem Bouwman volgde deze redenering van medeverantwoordelijkheid ook. In het *Nederlands Dagblad* schreef hij tijdens een van de hoogtijdagen van het debat, in augustus 1992: ‘Veelzeggend is dat de publieke opinie wakker werd na de beelden van de concentratiekampen [in augustus 1992]. Die spotten met het diepgewortelde gevoel dat de Tweede Wereldoorlog een gebeurtenis is in de categorie “eens maar nooit weer”.’ Om op een heel andere weg te vervolgen:

‘Het is ook een heel gezond gevoel, maar heeft weinig te maken met de feitelijke situatie in Joegoslavië. Het raakt het zelfbeeld van het Westen – en van Nederland in het bijzonder – als toonbeeld van vredelievendheid, vooruitstrevendheid en tolerantie. De oorlog in Joegoslavië dreigt dat beeld aan duigen te schieten. Wijzelf staan dus op het spel. En dan is actie geboden.’¹⁷

De redactie van *de Volkskrant* voerde deze lijn ten slotte nog een stapje verder. Haar commentaar:

‘Miljoenen Europeanen weten dat er in het hart van Europa, op enkele honderden kilometers van Auschwitz, genocide plaats vindt [...] Het feit dat er niets aan gedaan wordt, tast zekerheden aan die als vaststaand golden. Het ondermijnt het moreel in het Westen en zet het fundamentele zelfvertrouwen dat een samenleving haar dynamiek verleent, op de tocht.’¹⁸

Hylke Speerstra, hoofdredacteur van de *Leeuwarder Courant*, betoogde:

‘Als deze nachtmerrie ooit eindigt, zullen de toekijkers, de gedogers en de afwachters iets moeten verzinnen. Zoiets van “wij hebben het niet geweten”. Men zal beschaamd moeten erkennen dat de doodsstrijd van een stad [Sarajevo] zich voltrok op het moment waarop tienduizenden wel hun naastenliefde en cultuurbesef demonstreerden voor een gestorven koning [Boudewijn van België]. Terwijl we met een wijde boog om duizend stervende kinderen heen liepen.’¹⁹

Speerstra haalde zelfs een joodse overlevende van de opstand van Warschau aan: Hitler had in Bosnië een postume overwinning behaald. 'Want weinigen kunnen straks nog zeggen dat ze het niet hebben geweten.'

Een ander, steeds terugkerend argument van de voorstanders was het gevaar van de zogenaamde 'precedentwerking' van etnische zuiveringen. Er zat weliswaar geen olie in de Bosnische bergen en de regio was niet van strategische waarde, het Westen had wel degelijk belang bij het stoppen van 'de onmenselijkheid'. 'Het moest een 'nieuwe trend' voorkomen: als je eenmaal agressie op etnische gronden accepteerde, zouden 'in de toekomst meer van zulke conflicten' ontbranden'.²⁰ Fred Ikle, oud-staatssecretaris van Defensie in de regering-Reagan, schreef: 'Succes bij etnische zuivering kan tot navolging leiden.'²¹ De Leeuwarder journalist Roeland Sprey omschreef het zo:

'Als internationale acties tegen deze "zuiveringen" uitblijven, zullen bevolkingsgroepen in andere regio's met een gemengde bevolking wellicht in de verleiding komen om ook 'etnische zuiveringsacties' op touw te zetten. De voormalige Sovjet-Unie kent vele gebieden waar zulke operaties zeker niet uitgesloten kunnen worden.'²²

De Haagse publicist Jules van Rooyen schreef:

'Heel Oost- en Midden-Europa dient te begrijpen dat nationalisme en racisme geen alternatieven zijn voor het communisme. Als nu ten koste van alles, militaire inzet wordt vermeden, dan kan de doos van Pandora nooit meer dicht. Vroeg of laat zal daarvoor de rekening worden gepresenteerd.'²³

Van Rooyen waarschuwde daarom tegen het herhalen van de *appeasement*-politiek van de jaren dertig.

'Zoals na de bezetting van het Rijnland door Hitler in 1936 en na de Anschluss met Tsjecho-Slowakije in 1938 had moeten gebeuren en waar Engeland ondanks Franse aandrang op tegen was, is militair ingrijpen de enige weg naar een politiek acceptabele oplossing.'²⁴

De historische analogie gebruikte Van Rooyen om het onbegrip van de interventionisten te verduidelijken. Niets doen stuurde volgens hen een boodschap aan de agressors van de wereld: agressie loont wel degelijk. Dat is ook wat een GPD-journalist beweerde:

'Nog maar anderhalf jaar geleden stuurden de landen van de wereld, onder leiding van Amerika, een half miljoen soldaten naar Kuweit. Het ging daarbij om een kostbaar principe, zei de Amerikaanse president George Bush: agressie mag niet lonen. En na de Golfoorlog plaatsten

hij en zijn minister James Baker (buitenlandse zaken) dat principe nog meer op de voorgrond. In gloedvolle redes spraken ze van een "nieuwe wereldorde" waarin alle landen samen de veiligheid van kleine staten als Kuweit tegen tirannen als Saddam zouden garanderen. Je zou zeggen dat Bush nu een prachtige kans heeft om die woorden in praktijk te brengen. Bosnië-Herzegovina, een door Amerika erkende, onafhankelijke staat, is een schoolvoorbeeld van een klein, machteloos land dat door een sterke en niet ontziende vijand van de kaart wordt geveegd.²⁵

Henk Hofland vulde dit aan door te stellen dat 'de grootschalige oorlogsmisdaden die in het vroegere Joegoslavië worden begaan, [...] omstreeks drie miljoen mensen op de vlucht [hebben] gejaagd. Waar moeten ze heen als het niet naar onze contreien is?'²⁶ Het tolereren van etnische zuiveringen zou in de toekomst enorme vluchtelingenstromen op gang kunnen brengen richting West-Europa. Dit zou onvoorstelbare problemen tot gevolg kunnen hebben. Hoflands collega-columnist Heldring sprak van de 'vrees dat West-Europa straks overspoeld zal worden door Bosnische en andere vluchtelingen'.²⁷

De Bosniërs dreigden in het eerste jaar van de oorlog, toen hun militaire positie zwak was, een volk zonder land te worden. Het argument speelde dat er op het continent een soort Palestijns probleem dreigde te ontstaan. Over een mogelijke overwinning van de Serven en Kroaten schreef de hoofdredacteur van de *Leeuwarder Courant*:

'[Het zou] Europa opzadelen met een situatie die sterk doet denken aan die van de Palestijnen, die al tientallen jaren van huis en haard verdreven in vluchtelingenkampen in de regio bivakkeren, in de hoop ooit naar hun geboortegrond terug te keren. De wereld heeft de *morele plicht* ervoor te zorgen, desnoods gewapenderhand, dat de Bosnische moslims een dergelijk lot bespaard zal blijven en in hun eigen gebieden kunnen blijven wonen.'²⁸

De gebeurtenissen in Bosnië waren 'een holocaust [...] die de gevluchte Bosniërs in geen honderd jaar zullen vergeten', betoogden de directeur van Clingendael (en latere minister van defensie) Joris Voorhoeve en zijn co-auteur Maarten van den Doel. En deze holocaust zou kunnen leiden tot een situatie waarin de Bosniërs vanuit hun diaspora terug gaan vechten. 'Over heel Europa verspreid en gesteund door islamitische staten zullen zij hun recht opeisen. Wil Europa een tweede PLO?' vroegen de wetenschappers zich af.²⁹

In mei 1994, toen het Bosnische regeringsleger zijn posities tegen alle verwachtingen in had geconsolideerd, riep de Bosnische premier Haris

Siladzic het Westen voor de zoveelste maal op om het wapenembargo tegen zijn land op te heffen. Voorstanders van militair ingrijpen gebruikten al maanden de argumenten die hij daarbij aanhaalde. Servië zou een permanente destabiliserende factor op de Balkan blijven, als er niet voldoende tegenwicht zou worden geboden aan de agressieve praktijken van dat land. Uitbreiding van de oorlog naar Kosovo of Macedonië zou daarom een reëel gevaar blijven.³⁰ Ook objectievere deelnemers aan het debat waren deze mening toegedaan. François Heisbourg, voormalig directeur van het internationaal Instituut voor Strategische Studies in Londen en Pierre Lellouche, een Franse defensie-adviseur, omschreven het aldus:

'Hopen dat de oorlog in Joegoslavië vanzelf ophoudt als er geen moslims meer zijn om af te slachten is een even cynische als onjuiste veronderstelling. We moeten ons niet vergissen: als de Serviërs (gevolgd door de Kroaten) erin slagen om hun visie aangaande de internationale verhoudingen op te leggen, [...] waarom zouden ze dan nog niet even doorgaan op die "goede weg", richting Kosovo of Macedonië?'³¹

De vrees van deze onheilsprofeten was dat op de plaats waar eerder de Eerste Wereldoorlog begon – Sarajevo – nu misschien een Derde Wereldoorlog vlam zou vatten.³² 'Juist niet-inmenging werkt een nog grotere catastrofe in de hand', betoogde de vaste columnist en oud-hoofdredacteur Jacob Noordmans in de *Leeuwarder Courant*.

'In Kosovo kan het elk ogenblik tot een uitbarsting komen, vergeleken waarmee de verschrikkingen in Kroatië en Bosnië zullen verbleken. Het gevaar is reëel, dat de buurlanden Albanië, Griekenland, Bulgarije en Turkije zich in de strijd in Kosovo zullen mengen. [...] Die buurlanden zullen evenmin werkeloos blijven toekijken als Groot-Servië bijvoorbeeld Macedonië inlijft. Verder heeft Hongarije troepen samengetrokken aan zijn grenzen met de provincie Vojvodina, die onder Servisch beheer staat, maar waar 385.000 Hongaren wonen. Moet de Joegoslavische burgeroorlog eerst ontaarden in een echte Balkanoorlog voordat het Westen grootscheeps in actie komt?'³³

Er was ook nog een juridisch argument om militair te interveniëren in Bosnië. Het land was namelijk lid van de Verenigde Naties. Volgens artikel 51 van het Handvest had Bosnië daarom recht op 'zelfverdediging en op hulp daarbij', een uitzondering van het universele verbod op geweld.³⁴ Naast een volkenrechtelijke kant had dit argument volgens voorstanders van interventie ook nog een humaan aspect: ook als mensen hadden de Bosniërs het recht zich te bewapenen en te verweren tegen de aanvallen. Premier Siladzic: 'Iedereen heeft getuige kunnen zijn van de verschrikkingen in Sarajevo, Gorazde, Srebrenica en elders. Als ons het recht op

zelfverdediging niet was ontnomen, zouden er nooit zoveel slachtoffers zijn gevallen. Ons leger zou hen hebben beschermd.³⁵ De Bosnische premier dacht bovendien dat ingrijpen het vredesproces zou bevorderen. Servië zou pas inbinden aan de onderhandelingstafel als het verliezen zou gaan leiden.

Ook voor Aad Kamsteeg, adjunct-hoofdredacteur van het *Nederlands Dagblad*, was het volkenrechtelijke argument om te interveniëren principeel. 'Er zijn algemeen geldende waarden en normen die zo zwaar wegen dat, wanneer systematische en grove schendingen plaatsvinden, ze internationaal verdedigd behoren te worden.' Vanuit zijn christelijke geloofsovertuiging haalde Kamsteeg vervolgens een verwant theoreticus aan: 'Als de regering van een ander land onschuldige onderdanen opzettelijk laat doden, of als de regering zware geloofsvervolgingen instelt, die het de mensen persoonlijk onmogelijk maakt om als christen te blijven leven, mag onze regering zich in de binnenlandse aangelegenheden van die staat mengen.' Vertaald naar onze tijd en deze situatie, komen deze woorden volgens Kamsteeg neer op het volgende: 'In feite gaat het dan ook niet meer om een "binnenlandse aangelegenheid"; internationaal worden mensenrechten steeds minder beschouwd als een zaak waarmee louter de nationale staat te maken heeft.'³⁶ De redactie van het christelijke dagblad betrad zo het terrein van een eeuwenoud vraagstuk; dat van de 'rechtvaardige oorlog'. Hoofdredacteur J.P. de Vries besprak het in het kader van een uitspraak van paus Johannes Paulus II, die militaire interventie in Bosnië steunde. 'Volgens de paus is het principe van een gerechtvaardigde oorlog weliswaar een laatste en verschrikkelijke mogelijkheid, maar bestaat dit recht wel degelijk. "Als iemand een ander aanvalt en diens bestaansrecht met voeten treedt, dan is er het recht om zich te verdedigen." [...] De paus gaf hiermee een zuivere vertolking van de leer van de rechtvaardige oorlog, zoals die al door Augustinus (354-430) is geformuleerd.' Volgens De Vries waren overwegingen als die van Johannes Paulus II actueel geworden, 'nu de gruwelen in Bosnië steeds sterker de aandrang doen opkomen om daar door militair ingrijpen van buitenaf een einde aan te maken. Twee morele vragen liggen hier: is de keuze voor gewapend optreden gerechtvaardigd indien niet eigen cultuur en vrijheid, maar die van een ander volk bedreigd wordt? En zal er op die wijze een gerechtvaardigde uitkomst te bereiken zijn?'³⁷

Een laatste argument ten slotte is dat van het 'verlies van geloofwaardigheid' van allerlei internationale organisaties of afzonderlijke staten. Arie Oostlander schreef bijvoorbeeld dat na het einde van de Koude Oorlog het Westen zijn legers ombouwde tot snelle interventiemachten 'ten behoeve van inzet in gebieden waar etnische oorlogen en ingewikkelde conflicten worden uitgevochten.' Hij redeneerde verder: 'In ex-Joegoslavië

heb je zo'n modern conflict [...] maar er gebeurt niets. De geloofwaardigheid van de diverse Europese regeringen staat op het spel nu zich het modelconflict aandient waarvoor de omvorming van hun krijgsmachten bedoeld is.³⁸

In januari 1994, toen de Navo zich opmaakte voor robuuster optreden in Bosnië, stonden in *De Gelderlander* tien antwoorden op vragen over een militair optreden in het voormalige Joegoslavië. Een van de vragen was: 'Wat zijn de gevolgen als nu niet militair wordt opgetreden?' Het antwoord luidde:

'De geloofwaardigheid van het westen loopt [...] een flinke deuk op, het menselijk drama in Bosnië zal voortduren en de Serviërs worden [...] gesterkt in hun overtuiging dat ze ongestraft hun gang kunnen blijven gaan. De problemen met de humanitaire hulpverlening zullen voortduren en Unprofor, de VN-vredesmacht in Bosnië, zal nog verder worden gedegradeerd tot machteloos toeschouwer. De kans bestaat dat verschillende landen zullen besluiten hun aandeel in Unprofor terug te trekken met als gevolg dat het totale VN-optreden in voormalig Joegoslavië op losse schroeven komt te staan.'³⁹

Niet alleen de Verenigde Naties, ook de Navo speelde volgens interventionisten met vuur. Met het ongestraft laten neerschieten van gevechtsvliegtuigen van het bondgenootschap, het laten gijzelen van VN-soldaten, of het wapperen met 'papieren protesten', deed de internationale gemeenschap zichzelf geen goed. Ingrijpen dus. Want 'alleen op die manier kan de Navo haar geloofwaardigheid behouden, alleen op die manier kan de internationale gemeenschap duidelijk maken dat ook na 1989 in Europa de treur niet zal overwinnen.'⁴⁰

'In wat voor een zonderlinge geestesgesteldheid verkeren politici die menen dat de letterlijke herhaling van een loos gebleken dreigement neerkomt op een verklaring dat het dit keer menens is?' vroeg hoogleraar internationale betrekkingen Bart Tromp, columnist van *Het Parool* en *De Gelderlander* zich af over het gedrag van de verschillende internationale organisaties en soevereine naties. Hij vond het gedrag van de internationale gemeenschap een 'realisme van de koude grond'. Een gevaarlijke filosofie, aldus Tromp, want 'deze afkortingen [VN, EU en Navo] [hebben] hun geloofwaardigheid in de afgelopen twee jaar al in hoge mate verloren. Maar langzamerhand gaat het om meer: hun bestaan en hun bestaansrecht.'⁴¹ Heisbourg en Lellouche redeneerden soortgelijk:

'Waarom zouden we zwaarwichtige en complexe constructies als de Akkoorden van Maastricht in de steigers zetten als de Europeanen niet eens in staat zijn om met een beetje kracht [...] de eenvoudige beginse-

len van non-agressie en niet-gewelddadige expansie op te leggen, beginselen die zo duidelijk staan vermeld in het Handvest van Parijs van november 1990.⁷⁴²

De oorlog in Bosnië zou het failliet van de Europese eenwording worden, als de EU niet bereid zou zijn op te komen voor de principes die ten grondslag lagen aan haar ontstaan.

Dit laatste interventie-argument werd na een aantal jaren oorlog steekhoudend. Met name de Verenigde Staten, maar ook sommige EU-lidstaten voelden steeds sterker de drang om gezichtsverlies te voorkomen. Het besef dat de geloofwaardigheid van internationale instellingen als de Navo, CVSE, VN en EU op het spel stond, drong door tot de regeringsleiders. Vooral het Atlantisch bondgenootschap had een reputatie hoog te houden als organisatie waar niet mee te spotten viel: in augustus 1995 maakte de Navo die reputatie waar.

Het Bosnische interventiedebat: de tegenstanders

Zoals we eerder lazen was de redactie van *NRC Handelsblad* in eerste instantie tegenstander van militair ingrijpen. In die vroege commentaren over dit onderwerp was het voornaamste argument van de krant 'dat Bosnië een ideaal gebied [is] voor een guerrilla en de hele bevolking in het tijdperk van Tito een opleiding in guerrillastrijd [heeft] gehad, een opleiding die was toegesneden op de bestrijding van een bezettingsleger.'⁷⁴³

M. Brands, hoogleraar nieuwe geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, lichtte dit argument van de tegenstanders in augustus 1992 nader toe. Het interventiedebat was op dat moment door de ontdekking van de interneringskampen op een hoogtepunt. Brands achtte interventie in het Bosnische 'militaire moeras' onmogelijk, vanwege de talrijke beneden, de versnipperde strijdtonelen en het ontbreken van duidelijke frontlijnen. Bovendien was er zijns inziens een te groot risico dat door interventie de oorlog zou uitbreiden naar de rest van de Balkan.⁷⁴⁴ Eenzelfde argument als dat van de voorstanders werd zo door Brands – in spiegelbeeld – tegen militair ingrijpen gebruikt.

De historische analogieën bleven aan de zijde van de tegenstanders niet lang in de mouw. 'Niemand zit natuurlijk te wachten op een Europees Vietnam of Afghanistan', schreef Unprofor-officier W. Braam in de winter van 1994 in een directe confrontatie met Arie Oostlander. 'Het is niet ondenkbaar dat ze [de Bosnische Serven] ondergronds zullen gaan en een guerrilla-oorlog beginnen.'⁷⁴⁵ Vakgenoot en generaal buiten dienst Govert Huyser twijfelde met Braam aan het vermogen van de westerse

militairen om een oorlog in Bosnië te winnen. 'Per slot is het Hitler ook niet gelukt de Joegoslavische partizanen onder de knie te krijgen.'⁴⁶

Recentere voorbeelden van mislukte interventies vonden de tegenstanders ook in de geschiedenisboeken: Libanon ('Eén ontploffende autobom met honderden slachtoffers onder de Amerikaanse militairen was voldoende om dat land met gezwinde spoed weer te verlaten'),⁴⁷ Noord-Ierland en Somalië.⁴⁸ Terecht was de jonge regering-Clinton in Washington bevreesd voor grondtroepen in Bosnië. De herinneringen aan de militaire acties in Somalië waren nog vers. De mislukte jacht op de Somaliëse krijgsheer Aidede was een wijze les geweest.

Na deze standpuntbepaling ontstond vervolgens een interessant interpretatiedebat. De voorstanders van interventie meenden dat de tegenwoordige Servische strijdgroepen niet vergeleken mochten worden met Tito's partizanen. Integendeel, het zouden laffe, dronken gelegenheidssoldaten zijn die hun zeges slechts behaalden dankzij een surplus aan zware wapens en dankzij het feit dat hun tegenstanders in het beste geval slecht bewapend waren. De tegenstanders vochten tegen een 'Golffoorlogsyndroom': de illusie dat het superieure Westen met een technologisch overwicht orde en rust zou kunnen brengen zonder veel slachtoffers aan eigen zijde. De Serven waren in deze visie wel degelijk geduchte tegenstanders.⁴⁹

Generaal Lewis MacKenzie, oud-bevelhebber van Unprofor, wond er begin 1993 geen doekjes om: 'Militaire interventie [...] zou wel eens contraproductief kunnen zijn.' Hij wees in zijn artikel op het gevaar voor de VN-troepen die op dat moment humanitaire hulp verleenden in het gebied. 'Ze zullen dan als ratten in de val zitten', vreesde de generaal. Bovendien achtte MacKenzie het onmogelijk om voor eeuwig in het voormalige Joegoslavië te blijven, terwijl 'elke vredesregeling die van buitenaf wordt afgedwongen, verbroken [zal worden] zodra de vredestichters het land verlaten.'⁵⁰

'Vuur is niet met vuur te blussen', schreven de politieke beleidsmedewerkers Gudrun Gutovski (Evangelische Volkspartij) en Hans Feddema (Groen Links) in augustus 1992. Ze vonden het partij kiezen voor de Bošnjakken niet te rechtvaardigen als 'hulp aan de slachtoffers', omdat ook de Bošnjakken niet vrijuit gingen, 'hoezeer zij thans [...] in de hoek zitten waar de klappen vallen. Zij hebben bijvoorbeeld eveneens concentratiekampen', aldus Gutovski en Feddema.⁵¹ Het was het argument dat alle partijen even schuldig waren aan de oorlog en dat niet alleen de Serven als de boosdoeners mochten worden aangemerkt.

Het meest principiële standpunt tegen ingrijpen dook regelmatig op in *Trouw*. Op de Podium-pagina van deze krant verscheen bij tijd en wijle het argument dat geweld niet met geweld behoorde te worden bestreden. Het kwam voort uit een interne discussie in de vredesbeweging, waar een

aantal leden zich, tegen de oude pacifistische beginselen in, uitspraken voor harde actie. Veel oude strijdmakkers waren het hier niet mee eens. Niet omdat dat het conflict zou verergeren of omdat het niet juist was om partij te kiezen, maar simpelweg omdat het toepassen van geweld überhaupt nooit te rechtvaardigen viel. Het oude adagium bleef gelden. 'Om de Bosnische moslims te beschermen tegen de Servische agressie moeten we groter geweld gebruiken dan de Serviërs. Daarmee worden we zelf net zo schuldig.'³²

Peter Michielsen, buitenlandredacteur van *NRC Handelsblad*, vond bovendien dat een interventie om slechts 'ons' geweten te sussen, niet de juiste weg zou zijn. Misschien was het beter laat dan nooit dat de gewetens opspeelden, toch moest aan de oprechtheid van veel interventionisten worden getwijfeld. Waar waren ze toen Vukovar werd platgegooid? Waar waren ze toen het historische Dubrovnik doelwit was van artillerie? 'Er zit een nare smaak aan als het gewetens zijn die al te lang hebben gezwegen, als proporties en perspectief uit het oog worden verloren en als al te eenzijdig de boosdoener wordt aangewezen in een oorlog die van de kant van alle partijen een smerige oorlog is.'³³ Volgens *Volkskrant*-redacteur Joris Cammelbeeck gingen de redeneringen van de interventionisten ook nog mank aan iets anders. Want waar stond dat het Westen het morele geweten van de wereld behoorde te zijn? Er bestaat, redeneerde de journalist, toch geen 'moreel imperatief dat zegt dat wij, het Westen, geroepen zijn om de erfzonde van de internationale wanorde uit te wissen?' Dat was misschien niet geruststellend, 'maar om dan te spreken van een moreel failliet gaat wel erg ver. [...] Als er al sprake is van faillissement, dan is het Westen al vaker bankroet gegaan. In Vietnam en Cambodja bijvoorbeeld. En opmerkelijk genoeg, zowel in de opvatting van degenen die de Amerikaanse interventie afwezen als van hen die er voor waren.'³⁴ Kortom, de interventionisten moesten nog maar eens goed nadenken over hun doctrines.

Alle tegenstanders waren het min of meer met elkaar eens dat militair ingrijpen met gezond verstand alleen mogelijk kon zijn volgens de richtlijnen van de zogenaamde Powell-doctrine:³⁵ met duidelijk omlinjnde militaire en politieke doelen (echte oplossingen dus) en met een verpletterende overmacht. *NRC Handelsblad* schreef in het commentaar van 24 augustus 1992, hoewel het toen inmiddels voorstander van actie was: 'Tegen ingrijpen pleit de onmogelijkheid om verantwoorde, vastomlijnde diplomatieke en politieke oplossingen te formuleren.' Politiek wetenschapper Koen Koch zat op dezelfde lijn: 'Bemoeienis met "etnische conflicten" vereist overeenstemming over een gezamenlijk plan en de bereidheid dit plan ook uit te voeren. Als dat ontbreekt, heeft internationale bemoeienis averechtse effecten.'³⁶ Rimmer Mulder, met Sprey hoofdredacteur van de *Leeuwarder Courant*, vertaalde deze doctrine naar de praktijk, toen hij

Tekening van
cartoonist Tom

Janssen

Bron: Tom Janssen,
Amsterdam

eind november 1994 de bombardementen van de Navo op het Servische vliegveld Udbina en enkele luchtafweerposten ontmaskerde als juist het gevolg van het ontbreken van een visie. Het was een 'armoede' van beleid, maar ook 'een compromis dat goed is te verdedigen omdat niemand de risico's van een echte militaire missie kan overzien.' De Powell-doctrine dicteerde in dat geval afzijdigheid. Mulder plaatste echter wel een kanttekening. Het beleid 'zou zelfs verstandige politiek mogen heten als die rotoorlog niet zo lang zou duren. Maar die oorlog gaat maar door en iedere keer als de strijd weer opblaait, valt weer het volle licht op de armoede van het Europese optreden in voormalig Joegoslavië.'⁵⁷ De Leeuwarder hoofdredacteur vond het niet fraai wat er gebeurde, maar levens offeren zonder te weten met welk doel vond hij nog zinlozer.

Een andere reden waarom interventie op een fiasco zou kunnen uitlopen, was volgens tegenstanders van militair Navo-optreden, 'het ineffecatieve optreden van de westerse bemiddelaars, de aarzelende houding van de westerse politici en het niet bestaan van een Europees veiligheidsbeleid [...] Waarom zou datzelfde Europa dan in staat zijn tot een effectieve militaire interventie?''⁵⁸ Het bestaande internationaal-politieke toneel miste een helder doel, een leider en een eenheid smedende bedreiging om dat te bereiken. *Volkskrant*-columnist Gerry van der List ten slotte argumenteer-

de tegen ingrijpen vanuit een nationalistischer standpunt. Hij verzette zich tegen de Nederlandse traditie in de buitenlandse politiek die de nationale belangen en internationale rechtsorde gelijkstelde. Zolang beide ons land ten goede kwamen, was er niets aan de hand. Maar in het geval van de Bosnische interventie vond Van der List dat de Nederlandse politici de internationale principes onverantwoord wilden verdedigen, ten koste van de levens van 'hun kinderen.' Ze zagen daarbij over het hoofd dat 'de grondwettelijke taak van de Nederlandse krijgsmacht [...] de bescherming van de belangen van de staat [is], waaronder de verdediging van het grondgebied en van de onafhankelijkheid valt. [...] Daarom lijkt het ongepast [in Bosnië] levens van Nederlanders op het spel te zetten. Hulp geven aan Bosnië: oké. Sterven voor Sarajevo: nee, bedankt.'¹⁹

Slot

Voor- en tegenstanders van militaire interventie in Bosnië – of het nu journalisten, politici, militairen, academici of andere deelnemers met een mening waren – bekogelden elkaar vier jaar lang met argumenten en scenario's waarvan ze de juistheid slechts konden vermoeden. Achteraf lijken de voorstanders het gelijk aan hun zijde te hebben, maar niemand kan met zekerheid stellen dat de interventie op een eerder tijdstip ook succesvol zou zijn geweest.

Het debat was desalniettemin van een ongekeende omvang en ongetwijfeld één van de heftigste internationale discussies van de jaren negentig. In het Bosnische interventiedebat stonden 'mondialisten' en 'nationalisten' lijnrecht tegenover elkaar. De 'klassieke' natie-staten stonden daarbij aan de zijde van de tegenstanders van interventie. De woordenstrijd tussen voorstanders van interventie en sceptici was vooral een principekwestie over het wel of niet bestaan van 'mondiale verantwoordelijkheid': moet het Westen verantwoordelijkheid nemen voor de ellende en het onrecht in de wereld? Op zichzelf zou deze discussie al kunnen duiden op een embryonale global civil society.

In het Bosnische interventiedebat waren de tegenstanders bezeten van het idee van een eindeloze guerrilla, een tweede Vietnam in het onherbergzame Bosnië. Ze waren het overzicht van de situatie kwijt en kwalificeerden de oorlog als een strijd zonder frontlijnen; chaotisch en uitzichtloos. Ze waren militair-pragmatisch ingesteld en veroordeelden voorstanders om hun principiële of morele standpunten. Bovendien waren ze bang voor represailles tegen de aanwezige VN-troepen en geloofden ze niet dat de Serven de enige *bad guys* van het conflict waren. Daarnaast meenden ze dat een leger, dat vrede zou hebben afgedwongen in Bosnië, niet eeuwig

in de regio zou kunnen blijven. Voor een werkelijke oplossing van de oorlog was een sterke politieke overeenkomst tussen de strijdende partijen nodig, argumenteerden ze. Zolang er geen duidelijk doel was om op te treden was er alleen maar reden om uit de buurt te blijven.

Principiële tegenstanders waren er ook: zij die vonden dat geweld geen geweld rechtvaardigde en zij die het hypocriet vonden dat het Westen zou ingrijpen om het eigen geweten te sussen. Bovendien verkondigden sommige stemmen dat het Westen niet de taak had om overal ter wereld orde te gaan scheppen in de chaos en dat daarvoor zeker geen eigen vaders, broers en zonen mochten sneuvelen. Niet in een ver land waar geen nationaal belang verdedigd hoefde te worden. Deze sceptici wezen elk bestaan van een 'mondiale verantwoordelijkheid' af; verantwoordelijkheidsgevoel hoorde binnen de grenzen van één staat te blijven. Deze 'isolationisten' wezen niet elke bemoeienis met het Bosnische drama van de hand. Humanitaire hulp in de vorm van voedselhulp of vluchtelingenopvang waren niet meer dan logisch, en de neutrale aanwezigheid van VN-*peacekeepers* en ook diplomatieke bemiddeling waren gewenst. Deze traditionelere vormen van internationale bemoeienis (bijvoorbeeld al jaren toegepast door de VN en haar hulporganisaties) toonden zodoende dat ook een beginnend civiel-mondiaal bewustzijn bij de tegenstanders van interventie niet ontbrak.

Voorstanders van militaire actie beriepen zich nog sterker op principiële en morele argumenten. Het mocht toch niet gebeuren dat in Europa aan het einde van de twintigste eeuw dergelijke moorden en verkrachtingen voorkwamen? Vrijheid en democratie behoorden verdedigd te worden tegen de botte bijl van het rabiate nationalisme. Als westerse politici niet opkwamen voor de waarden en normen, die de fundamenteen vormden van hun maatschappij, ondermijnden ze de zekerheden van hun burgers.

Op een individueel én institutioneel niveau valt daarom te spreken van een global civil society: individuele inzenders of opiniemakers toonden in het Bosnische interventiedebat in hun wijze van argumenteren dat ze geloofden in bepaalde universele waarden en normen voor alle mensen. Ze toonden bovendien hun overtuiging dat deze principes op een wereldschaal verdedigd behoorden te worden als ware de mensheid een enkele gemeenschap, hetzij verdedigd door de grote mogendheden, hetzij door internationale organisaties als de VN. In overtuiging en handelen creëerden deze journalisten, politici, academici en andere vertegenwoordigers van bepaalde instituties zo een maatschappelijke dynamiek op mondiaal niveau, die tegelijkertijd kleinschaliger en anders was (en zal worden) dan het ons bekende model van natie-staat en nationale civil society.

De voorstanders waren bovendien niet alleen principieel of maatschappelijk-solidair. Ze voorzagen ook dat bij niet ingrijpen Bosnië in de regio

een voorbeeldfunctie zou vervullen, die andere machtsbeluste krijgsheren in Oost-Europa en de voormalige Sovjetunie zou kunnen inspireren, met veel menselijk leed en gigantische vluchtelingenstromen richting West-Europa als gevolg. Het zou in het ergste geval kunnen leiden tot een situatie die het probleem van de Palestijnen in het Midden-Oosten zou doen verbleken. Voorstanders betoogden verder dat Bosnië als lidstaat van de Verenigde Naties recht op zelfverdediging had, en hulp daarbij. Vormden de Verenigde Naties geen gemeenschap van elkaar helpende landen? En moest niet tegen elke prijs voorkomen worden dat de Joegoslavische burgeroorlog in een nieuwe Balkanoorlog zou ontaarden? Ten slotte stond ook nog de geloofwaardigheid van veel internationale organisaties – de steunpilaren van de wereldgemeenschap – op het spel, evenals dat van een aantal westerse regeringen. Dit laatste argument bleek uiteindelijk de doorslag te geven om het bevel te doen uitgaan de Serven naar de onderhandelingstafel te bombarderen.

Noten

- 1 Zie o.a. *NRC Handelsblad*, 30-8-1995.
- 2 S.L. Woodward, *Balkan tragedy. Chaos and dissolution after the Cold War*, Washington 1995, p. 148.
- 3 M. Shaw, *Civil society and media in global crises. Representing distant violence*, Londen 1996, p. 4.
- 4 A. ten Cate, *Sterven voor Bosnië? Het Bosnische interventiedebat: een casestudy naar het gebruik van historische analogieën in de Nederlandse dagbladjournalistiek*, Rijksuniversiteit Groningen (doctoraalscriptie) 1998.
- 5 M. Shaw, *Global Society and International Relations*, Londen 1994, p. 5.
- 6 A. Ferguson, *An essay on the history of Civil Society*, Edinburgh 1966 (oorspr. 1767); A. de Tocqueville, *De la démocratie en Amérique*, Parijs 1990 (oorspr. 1835 en 1840; G.W.F. Hegel, *Elements of philosophy of the right*, Cambridge 1991 (oorspr. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, Berlijn 1833).
- 7 Shaw, *Civil society and media*, p. 13. Zie ook: Shaw, 'Civil society and global politics. Beyond a social movements approach', in: *Millennium* 23, 3, winter 1994, p. 647-668, aldaar p. 647.
- 8 Shaw, *Global society*, p. 15.
- 9 *Idem*, p. 3-4.
- 10 P.M. Taylor, *Global communications, international affairs and the media since 1945*, Londen enz. 1997, p. 92.
- 11 Shaw, *Civil society and media*, p. 14-15.
- 12 De zoektocht – in mijn scriptie – naar de voor- en tegenstanders van interventie in Bosnië en hun argumenten begon met een afbakening van het onderzoeksterrein: in tijd en journalistiek genre, en in de hoeveelheid en de keuze van de dagbladen. Acht Nederlandse kranten (*de Volkskrant*, *NRC Handelsblad*, *Trouw*, *Nederlands Dagblad*, *De Telegraaf*, *Leeuwarder Courant*, *De*

Gelderlander, Haagsche Courant) en een groot persbureau (de Geassocieerde Pers Dienst) werden over de periode april 1992 tot augustus 1995 doorgenomen om de artikelen over militaire interventie in Bosnië, de deelnemers en hun argumenten aan het licht te brengen. Geconcentreerd rond de vijf hoogtepunten van het debat in die periode (afgeleid van een volledige analyse van de meest toegankelijke krant, *de Volkskrant*) betrof de zoektocht vier specifieke genres: hoofdredactionele commentaren, opiniestukken en columns, nieuwsanalyses, en achtergrondartikelen. Het onderzoek draaide immers om de 'andere' kant van de journalistieke output: de maatschappelijke meningsvorming en het buitenparlementaire debat. Het leverde 385 artikelen op. Zie: Ten Cate, *Sterven voor Bosnië?*, p. 10-18 en p. 70-104.

- 13 S. Lient en M.J. Faber, 'VN moeten van Joegoslavië mandaatsgebied maken', in: *Trouw*, 22-4-1992; P. de Groot, 'Bosnische brandhaard moet vanzelf uitdoven', in: *Nederlands Dagblad*, 25-4-1992.
- 14 A.M. Oostlander, 'Stop geweld in Bosnië-Herzegovina met militaire middelen', in: *NRC Handelsblad*, 11-5-1992.
- 15 N. Lucas en J. ten Hove, 'Ingrijpen heeft een prijs, toezien ook', in: *Trouw*, 6-8-1993.
- 16 I. de Vries, 'Niet kiezen is ook kiezen', in: *Trouw*, 12-8-1993.
- 17 W. Bouwman, 'Wijzelf staan op het spel; actie is geboden', in: *Nederlands Dagblad*, 15-8-1992.
- 18 *De Volkskrant*, 17-4-1993.
- 19 H. Speerstra, 'De nalatigheid mag niet langer duren', in: *Leeuwarder Courant*, 7-8-1993.
- 20 S.S. Rosenfeld, 'Idee van militair ingrijpen tegen Servië wint terrein in vs', in: *NRC Handelsblad*, 26-5-1992.
- 21 F.C. Ikke, 'Een verrekijker schrikt niet af', in: *NRC Handelsblad*, 6-8-1992.
- 22 R. Sprey, 'Zeven redenen voor militaire actie Bosnië', in: *Leeuwarder Courant*, 3-8-1992.
- 23 J.J.J.A. van Rooyen, 'Geen schijnoplossingen, maar ingrijpen in Bosnië nodig', in: *Haagsche Courant*, 10-2-1993.
- 24 *Ibidem*.
- 25 H. Dam, 'Geen grotere rol VN-troepen Bosnië', in: *Geassocieerde Pers Diensten*, 9-7-1992.
- 26 H.J.A. Hofland, 'De politiek stinkt', in: *NRC Handelsblad*, 19-8-1992.
- 27 J.L. Heldring, 'Interveniëren of niet?', in: *NRC Handelsblad*, 11-12-1992.
- 28 R. Sprey, 'Zeven redenen'; mijn cursivering.
- 29 J.J.C. Voorhoeve en M. van den Doel, 'Argumenten tegen ingrijpen zijn niet sterk', in: *NRC Handelsblad*, 10-8-1992.
- 30 H. Siladzic, 'Opheffen wapenembargo tegen Bosnië is urgent', in: *de Volkskrant*, 2-5-1994.
- 31 F. Heisbourg en P. Lellouche, 'Europa moet weigeren terug te keren tot de barbarij', in: *NRC Handelsblad*, 22-6-1993.
- 32 V. Prizmic, 'Is Derde Wereldoorlog nabij?', in: *Trouw*, 28-4-1992.
- 33 J. Noordmans, 'In de schaduwen van gisteren', in: *Leeuwarder Courant*, 14-8-1992.
- 34 Oostlander, 'Het gewetenloze verstand van Douglas Hurd'.

- 35 Siladzic, 'Opheffen wapenembargo urgent'.
- 36 A. Kamsteeg, 'VN: naar humanitaire interventie?', in: *Nederlands Dagblad*, 10-6-1992.
- 37 J.P. de Vries, 'Zijn er nog rechtvaardige oorlogen?', in: *Nederlands Dagblad*, 26-7-1995.
- 38 A.M. Oostlander, 'Europa moet in Bosnië geweten laten spreken', in: *de Volkskrant*, 11-8-1992.
- 39 'Bosnië. Een onmogelijk wespennest. Tien vragen over een militair optreden in voormalig Joegoslavië', in: *De Gelderlander*, 15-1-1994.
- 40 A. van Cleef, 'Westen moet Bosnische Serviërs de oorlog verklaren', in: *NRC Handelsblad*, 29-6-1995.
- 41 B. Tromp, 'Missolonghi. Navo en ingrijpen Bosnië', in: *De Gelderlander*, 13-1-1994; Idem, 'Voor- en tegenstanders interventie Bosnië', in: *De Gelderlander*, 17-2-1994.
- 42 Heisbourg en Lellouche, 'Europa moet weigeren'.
- 43 *NRC Handelsblad*, 13-4-1992.
- 44 M. Brands, 'Militair ingrijpen vereist heldere doelen', in: *NRC Handelsblad*, 7-8-1992.
- 45 W. Braam, 'Oostlander denkt veel te licht over militair ingrijpen', in: *Trouw*, 12-1-1994.
- 46 G. Huyser, 'Interventie in Joegoslavië niet realistisch', in: *Leeuwarder Courant*, 10-6-1992.
- 47 W.J. Loos, 'Strategisch denken en handelen', in: *De Telegraaf*, 12-2-1994.
- 48 O. Garschagen, 'Amerikanen vrezen een nieuw Vietnam', in: *de Volkskrant*, 13-4-1994.
- 49 Zie voor de eerste visie bijvoorbeeld: H.J.A. Hofland, 'De Servische mythe', in: *NRC Handelsblad*, 10-3-1993; E. Nysingh, 'Dronken Serviërs met geweren zijn geen partizanen', in: *de Volkskrant*, 14-8-1992; A. M. Oostlander, 'Op de heuvels rond Sarajevo zitten louter misdadigers', in: *Trouw*, 8-1-1994.
Voor de tweede interpretatie: J. Marijnissen, 'Rampzalig waanidee. Geen militaire interventie Joegoslavië', in: *Trouw*, 20-8-1992; H. Moleman, 'Rambostrategie zal Bosnische tragedie slechts verergeren', in: *de Volkskrant*, 12-5-1993; C.C. O'Brien, 'Westerse interventie zal bloedbad in de Balkan alleen maar verergeren', in: *Haagsche Courant*, 7-8-1992.
Voor de militaire oplossing, die als 'Golffoorlogsyndroom' wordt aangeduid: M.E. Brown, 'Tegen "Operatie Balkan Storm" zijn Serviërs niet bestand', in: *NRC Handelsblad*, 2-8-1995; M. Delaere, 'Navo-actie is zo gepiept', in: *Haagsche Courant*, 12-2-1994. E.H. van Eeghen, 'Serviërs zullen zwichten voor kruisraketten Navo', in: *NRC Handelsblad*, 21-8-1992.
- 50 L. MacKenzie, 'Interventie zal in Bosnië geen vrede brengen', in: *de Volkskrant*, 7-2-1993.
- 51 G. Gutovski en H. Feddema, 'Vuur is niet met vuur te blussen', in: *NRC Handelsblad*, 12-8-1992.
- 52 T. van der Brug-van de Passche en J. Simonse, 'IKV richt zich tot verkeerd adres', in: *Trouw*, 20-1-1994.
- 53 P. Michielsens, 'Het geweten spreekt wel wat laat', in: *NRC Handelsblad*, 13-8-1992.

-
- 54 J. Cammelbeeck, 'Mislukte interventie'.
55 Vernoemd naar de oud-chefstaf van het Amerikaanse leger, generaal Colin Powell.
56 K. Koch, 'Onoverbrugbare kloof', in: *de Volkskrant*, 18-6-1993.
57 R. Mulder, 'Europa's armzaligheid', commentaar in: *Leeuwarder Courant*, 26-II-1994.
58 N. Tromp-Vrkic, 'Voor Servische politici is onmacht Europa bewezen', in: *Trouw*, 13-8-1992.
59 G. van der List, 'Eigen veiligheid eerst', in: *de Volkskrant*, 28-7-1993.